

پژوهش در تاریخ، سال سیزدهم، شماره ۳۵، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷

مروری بر جغرافیای تاریخی دجله و فرات و تأثیر این دو رود بر اقتصاد بین‌النهرین

نوهات مویان^۱

چکیده

رودهای دجله و فرات از کوه‌های واقع در آناتولی سرچشمه می‌گیرند و پس از عبور از ترکیه، سوریه و عراق با پیوستن به هم وارد خلیج فارس می‌شوند. این دو رود جزو طولانی‌ترین و پرآب‌ترین رودهای غرب آسیا هستند و هر دو آنها چه در گذشته و چه امروز اهمیت زیادی دارند. این تحقیق به دنبال این بود تا پس از ارائه گزارشی از جغرافیای تاریخی دجله و فرات، مشخص کند که این دو رود چه تأثیری بر اقتصاد بین‌النهرین داشتند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که این دو رود در آناتولی بیشتر در مناطق کوهستانی قرار دارند ولی در بین‌النهرین در دشت جاری می‌شوند و منابع آبی مورد نیاز برای کشاورزی را فراهم می‌کنند. در نتیجه فراهم کردن منابع آبی برای کشاورزی توسط این دو رود بزرگ، بین‌النهرین از کشاورزی پر رونقی برخوردار است. این دو رود علاوه بر کشاورزی، برای تجارت و حمل‌ونقل کالا از مسیر آب هم اهمیت دارند و از گذشته تا امروز همواره برای این هدف مورد استفاده قرار می‌گرفتند.

---

^۱. دانش‌آموخته دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه تهران: nuhatmoyan@ut.ac.ir

بین‌النهرین به واسطه بهره‌مندی از آب رودهای دجله و فرات توانسته بود کشاورزی پر رونق و تجارت فعالی داشته باشد و بدین ترتیب منافع اقتصادی زیادی کسب بکند؛ هرچند گاهی اوقات با طغیان‌های این دو رود، خسارت‌هایی را تحمل می‌کرد.

واژگان کلیدی: جغرافیای تاریخی، دجله، فرات، بین‌النهرین، کشاورزی، اقتصاد

درآمد

رودهای دجله و فرات از مهمترین رودهای منطقه غرب آسیا هستند. این دو رود از گذشته تا کنون اهمیت خود را حفظ کرده‌اند و نقش مهمی در زندگی مردم این منطقه ایفا کرده‌اند. سرزمین میان رودهای دجله و فرات را بین‌النهرین می‌گویند که قدیمی‌ترین کانون‌های تمدن در آنجا به وجود آمدند. بعد از تشکیل شاهنشاهی هخامنشی و تا دوران پیش از ظهور اسلام، قسمت زیادی از این منطقه در تصرف دولت‌های ایرانی مانند هخامنشی، اشکانی و ساسانی بود. بعد از ظهور اسلام و آغاز فتوح مسلمانان، بین‌النهرین داخل قلمرو دولت‌های اسلامی شد و این روند به جز دوره کوتاهی که بغداد توسط مغولان تصرف شد تا زمان حاضر ادامه پیدا کرد. در تمام این دوره‌ها رودهای دجله و فرات که از آناتولی سرچشمه می‌گیرند و به عراق وارد می‌شوند و در نهایت به خلیج فارس می‌ریزند نقش مهمی در اقتصاد بین‌النهرین داشتند. از گذشته تا امروز، مهمترین نقش این دو رود در فراهم کردن زمینه مناسب برای کشاورزی و حمل‌ونقل آبی و تجارت بود. در این مقاله تلاش خواهد شد تا پس از ارائه گزارشی از جغرافیای تاریخی رودهای دجله و فرات به تأثیر این دو رود بر اقتصاد بین‌النهرین پرداخته شود.

نقشه رودهای دجله و فرات^۱

دجله

دجله رودی طولانی است که در جنوب غربی آسیا با گذر از ترکیه و مرز شرقی سوریه با عراق، پس از پیوستن به فرات در جنوب این کشور به خلیج فارس می‌ریزد.^۲ رود دجله آن طور که نویسندگان حدودالعالم گفته است از کوه‌های ایمد (آمد- دیاربکر)

^۱ .<https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:F%C4%B1rat-Dicle.png>

^۲ .Metin Tuncel, "Dicle", TDVİA, 9.c, s.281

و مقاله «دجله» در دانشنامه جهان اسلام. قابل دسترسی در:

<http://rch.ac.ir/article/Details?id=9113&&searchText=>

سرچشمه گرفته و از موصل و تکریت و سامرا می‌گذرد. این رود از میان شهر بغداد عبور کرده و به اُبله و حدود بصره می‌رسد و بعد از آن به دریای اعظم که منظور نویسنده خلیج فارس است می‌ریزد.^۱ این رودخانه برای سومری‌ها، اکدی‌ها و آشوری‌ها با نامهای متفاوت از جمله ایدینگنا / ایندیگنا، ایدینگلات و دگلت شناخته شده بود. نام این رودخانه در کتاب مقدس (عهد عتیق) به صورت حدقل و در اوستای نو به صورت ارنگ ذکر شده است. اروندرود که در متون ساسانی و پهلوی از آن یاد شده هم به همین رود دجله اشاره دارد. در یونان به این رود، تیگریس می‌گفتند و واژه دجله در زبان عربی هم احتمالاً تغییر یافته تیگر باشد.^۲

در کل، طول این رود ۱۹۰۰ کیلومتر است که ۵۲۳ کیلومتر آن در خاک ترکیه قرار دارد. رود دجله از ترکیب آبی که از کوه خضر بابا^۳ که در جنوب منطقه خضرگولو^۴ که در جنوب شرقی الازیغ است با آب خضرگولو تشکیل می‌شود.^۵ رود دجله پس از سرازیر شدن از دره‌های تنگ و عمیق می‌گذرد و با رود دینی همراه می‌شود. این رود پس از رسیدن به نقطه اتصال به رود دینی به سمت جنوب می‌پیچد و قبل از رسیدن به دیاربکر در سمت راست به دره دوه‌گچیدی^۶ می‌رسد. در جلوی دیاربکر و در یک بستر پهن از سمت راست رودهای دانکیران چایی،^۷ ینیچه سویو،^۸

^۱. حدود العالم من المشرق الی المغرب (۱۳۶۲). به کوشش منوچهر ستوده، تهران. کتابخانه طهوری، ص ۴۷.

^۲. Metin Tuncel, a.g.e.

و «دجله»، دانشنامه جهان اسلام، همانجا

^۳. Hazarbaba

^۴. Hazargölü

^۵..Metin Tuncel, a.g.e.

^۶..Devegeçidi

^۷.Dankıran çayı

^۸.Yenice suyu

گوک سو،^۱ آشاقی هانیک چایی،^۲ کاراسو و از سمت چپ آمارچایی، کوروچای، سنان چای و از همه مهمتر رودهای پرآب باتمان، گارزان و بتان^۳ به این رود اضافه می شود. رودخانه تشکیل شد بعد از این، ابتدا به سمت شرق و بعد از اتصال به بتان به سمت جنوب شرقی می رود و بعد از گذر از حصن کیف دوباره وارد دره های تنگ و عمیق می شود و بعد از آن در دشت جیزره^۴ جاری می شود. دجله پس از آن به سمت جنوب شرقی مسیرش را ادامه داده و پس از عبور از سوریه وارد عراق می شود و از موصل و بغداد می گذرد و قبل از رسیدن به بصره در منطقه قرنه با رود فرات یکی می شود و شط العرب (اروند) را به وجود می آورد و در نهایت به خلیج فارس سرازیر می شود. در بیرون از خاک ترکیه، رودهای زاب بزرگ و دیاله هم به این رود اضافه می شوند.^۵

رود دجله از پرآب ترین رودهای منطقه غرب آسیا است. اندازه حجم آب این رود در ایام پر بارش سال افزایش پیدا می کند. سالانه بین فروردین و خرداد حجم آب این رود افزایش پیدا می کند و در طول تاریخ همواره سیلاب هایی که پس از افزایش حجم آب رود اتفاق افتادند وارد بین النهرین می شدند و این منطقه را فرا می گرفتند. بین النهرین همواره در برابر این سیلاب ها که از دوران پیش از اسلام هم وجود داشتند

---

¹ Göksu

² ..Aşağı Hanik çayı

³ Botan

⁴ Cizre

⁵ .Metin Tuncel, a.g.e.

آسیب پذیر بود.^۱ پر آب بودن این رود نه فقط منجر به آسیب یا اتفاقات ناگوار می‌شد بلکه باعث غنی شدن زمین‌های کشاورزی و از بین رفتن خطر قحطی هم می‌شد.^۲

رود دجله همیشه از جایگاه مهمی برخوردار بود و شهرهای مهمی مانند بغداد، سامرا، موصل و کوفه در کنار این رود تشکیل شدند. رود دجله از لحاظ تجاری، کشاورزی و حمل و نقل اهمیت زیادی داشت. مرواریدهایی که از خلیج فارس می‌آمد به بغداد می‌رسید و به بازار عرضه می‌شد و ابریشم هم از طریق راه زمینی و هم از طریق رود دجله از خلیج فارس به بغداد می‌رسید.^۳

فرات

بنا بر متن حدودالعالم، رود فرات از کوه علیق جاری می‌شود و از حدود روم و از کوه لکام می‌گذرد و به حدود ملطیه می‌آید و از شمشاط و سنجه و بلس می‌گذرد و بعد به رقه و قرقیسیا و رجه و عانه و هیت و انبار می‌گذرد.^۴ نام فرات در زبان سومری به شکل بو-را-نو، در زبان آشوری پوراتتو، در زبان عبری پراث و در زبان عربی فرات است. نام فرات در فارسی باستان به صورت اوفراتو و در فارسی میانه اوفراشه و یا اوفراشه بود.^۵ رود فرات متشکل از دو شاخه مراد و قراسو است. قراسو شاخه اصلی رود

^۱. یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۱، ترجمه علی نقی منزوی، ص ۵۷۸؛ زین العابدین شیروانی (۱۳۴۲). بستان السیاحه، تهران. سنایی و محمودی، ص ۱۴۶، ۲۲۲؛ حسن فسایی (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری، ج ۱، تهران. امیرکبیر، ص ۶۹؛ عبدالعزیز دوری (۱۳۷۵). بغداد (چند مقاله درباره تاریخ و جغرافیای تاریخی)، ترجمه اسماعیل دولتشاهی و ایرج پروشانی، تهران. بنیاد دایره المعارف اسلامی، ص ۹۶.

^۲. Metin Tuncel, a.g.e.

^۳. <http://rch.ac.ir/article/Details?id=9113&&searchText=>

^۴. حدود العالم، ص ۴۸.

^۵. Metin Tüncel, "Fırat", TDVİA, 13.c, s.33.

رود فرات است. بنابراین می‌توان گفت که آب دوملو^۱ که از کوه دوملو که آن هم در دشت شمال ارزروم قرار دارد سرچشمه می‌گیرد سرشاخه فرات محسوب می‌شود.^۲ این رود طولانی‌ترین رود غرب آسیا است که طول آن ۳۶۰۰ کیلومتر است. سرچشمه‌های اصلی آن شمالی‌تر از سرچشمه‌های رود دجله است. این رود از غرب کوه‌های بینگول‌داغ سرچشمه می‌گیرد. سرشاخه‌های اصلی آن عبارت‌اند از رود قره‌سو یا فرات غربی و رود مراد یا فرات شرقی.^۳ رود فرات هم مانند رود دجله رودی پر آب است که این پر آبی باعث رونق کشاورزی و حمل‌ونقل آبی در مسیر شهرهایی که بر سر راه آن هستند شده است. ابن بلخی که در قرن ششم هجری زندگی می‌کرد نیز به پر آب بودن این رود اشاره کرده است:

دگر بوم میسان و رود فرات   پر از چشمه و چار پای و نبات^۴

رودهای دجله و فرات در بین‌النهرین

رودهای دجله و فرات در فرهنگ غرب آسیا از جایگاه منحصر به فردی برخوردار هستند و در ادبیات فولکلور و داستان‌ها و عناصر فرهنگی این کشورها حضور دارند و حتی از گذشته تا به امروز در ترکیه، دجله نامی است که بر روی دختران و فرات نامی است که بر روی پسران گذاشته می‌شود و این با گفته مقدسی هم همراه است که

^۱. Dumlu

^۲. Metin Tüncel, aynı.

^۳. محمد دشتی (۱۳۸۴). «جغرافیای تاریخی شبکه آب‌های بین‌النهرین (بخش دوم: محور فرات)»، نامه تاریخ‌پژوهان،

تابستان، ش ۲، ص ۳۵.

^۴. ابن بلخی (۱۳۷۴). فارسنامه، مصحح منصور رستگار فسایی، شیراز. بنیاد فارس‌شناسی، ص ۱۷۲.

گفته بود دجله آبی است مادینه یعنی زنانه و فرات آبی است نرینه یعنی مردانه.^۱ به واسطه وجود رودهای دجله و فرات در بین‌النهرین، شهرهای زیادی در این منطقه شکل گرفت و این شهرها به آبادانی زیادی دست یافتند. این نکته مورد تأیید جغرافی‌نویسان دوره اسلامی هم قرار گرفته است مثلاً مقدسی، نویسنده احسن‌التقاسیم دلیل آبادی عراق را وجود این دو رود دانسته است.^۲ در کنار رودهای دجله و فرات شهرهای متعددی ایجاد شدند که به واسطه استفاده از آب رود دجله در تمام این شهرها کشاورزی پر رونقی وجود داشت. رود دجله در زندگی مردم عراق نقش مهمی داشت و مقدسی هم به این نکته اشاره کرده و گفته است که دو سوم خوشی مردم بغداد از این رود است.^۳ این نقش مهم بیشتر به خاطر رفع نیاز مردم به آب بود. آب دجله خوشگوار و شیرین بود و برای کشاورزی از آن استفاده می‌شد.^۴ دجله در آباد شدن شهرهای بین‌النهرین نقش مهمی داشت به طوری که در کنار دجله ساختمان‌ها خوبی ساخته شده بود.^۵ آب دجله که در بین‌النهرین جاری می‌شد پیش از ورود به بطنایح (باتلاق‌ها) به پنج شعبه و نهر بزرگ تقسیم می‌شد که همه این نهرها قابل کشتی‌رانی بود و در سواحل این نهرها آبادی‌ها و شهرهایی وجود داشت. بدین ترتیب بخش عمده آب دجله پیش از پیوستن به بطنایح به مصرف آبیاری مزارع و نخلستان‌ها می‌رسید و مازاد آن به باتلاق‌ها می‌ریخت.^۶ رود فرات هم مانند رود دجله موقعیت مناسبی برای

^۱. مقدسی (۱۳۶۱). احسن‌التقاسیم، ج ۱، ترجمه علی نقی منزوی، شرکت مولفان و مترجمان، ص ۱۷۲-۱۷۱.

^۲. همان، ج ۱، ص ۱۷۲.

^۳. همانجا.

^۴. زکریا قزوینی (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران. امیرکبیر، ص ۴۸۹.

^۵. همان، ص ۵۳۶.

^۶. محمد دشتی (۱۳۸۴). جغرافیای تاریخی شبکه آب‌های بین‌النهرین (پیشینه تاریخی محورهای کلامی)، نامه

تاریخ‌پژوهان، بهار، ش ۱، ص ۵۵.

کشاورزی فراهم می‌کرد^۱ و از زمان‌های گذشته تا امروز در کنار آن شهرهای زیادی ایجاد شده است.

نقشه‌ای از مسالک الممالک اصطخری که رودهای دجله و فرات را هم
نمایش می‌دهد.^۲

^۱. داوود وزیر وظایف (۱۳۸۶). سفرنامه میرزا داوود وزیر وظایف، مصحح علی قاضی عسکر، تهران. مشعر، ص ۲۱۴.

^۲. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/13/firat-1.jpg>

شهرهایی که در کنار رود دجله ایجاد شدند

- دیاربکر: دیاربکر مهمترین شهری است که در آناتولی در کنار رود دجله قرار دارد. به واسطه بهره‌مندی از آب رود دجله در این شهر، کشاورزی و باغداری پر رونقی به وجود آمده است. در این شهر برای تولید تمامی محصولات کشاورزی و آبیاری باغ‌ها از آب رود دجله استفاده می‌شد. اولیا چلبی که در قرن ۱۱ق. / ۱۷م. از این شهر دیدن کرده بود مهمترین محصولاتی که در آنجا تولید می‌شدند را گندم، جو، هلو، گل و طالبی گفته است.^۱ در دیاربکر هر خانه‌ای استخر و شادروان^۲ (جایگاهی برای آب خوردن و وضو گرفتن) داشت داشت که آب اینها از دجله تأمین می‌شد. رود دجله برای مردم دیاربکر اهمیت زیادی داشت و به گفته اولیا چلبی اهالی شهر در کنار این رود روز و شب را به تفریح می‌گذراندند.^۳
- بغداد: بغداد شهری است مشهور در کنار رود دجله که توسط ابوجعفر منصور خلیفه عباسی ساخته شد.^۴ این شهر از زمان ایجاد شدن تا دوره عثمانی اهمیت تجاری زیادی داشت و بعد از مقابله عثمانیان با اروپاییان به اهمیت آن اضافه شد. دلیل افزایش اهمیت بغداد این بود که بر سر راه‌های تجاری قرار داشت. سیاحانی که از بغداد دیدن کرده بودند اشاره کرده‌اند که آب مورد نیاز شهر از دجله تأمین می‌شد و خندق‌هایی که برای دفاع از شهر کنده شده بود را با آب دجله پر کرده بودند. در دوره سلطان مراد چهارم که بغداد در

^۱. Evliya Çelebi (1978). *Seyahatname, İstanbul*, Cevik Matbaacılık, 4.c, ss.453-454.

^۲. Şadırvan

^۳. Evliya Çelebi, a.g.e, 4.c, s.456.

۴. زکریا قزوینی، همان، ص ۳۷۲.

نتیجه جنگ صفویان و عثمانی‌ها تخریب شده بود این ویرانی‌ها تعمیر شد و برای تأمین آب شهر از رود دجله استفاده شد.^۱

نقاشی شهر بغداد و رود دجله از نصوص مطراقچی^۲

– سامرا: سامرا شهری بود که در سال ۱۲۱ق. / ۷۳۹م. توسط معتصم خلیفه عباسی در کرانه شرقی رود دجله ایجاد شد.^۳ تمام آب آشامیدنی مردم این شهر از دجله تأمین می‌شد چرا که چاه‌های آب در این منطقه آب شور دارند. مردم شهر آب دجله را در مشک‌ها می‌ریختند و سوار شترها می‌کردند و

^۱. Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", TDVİ, 4.c, s.434.

^۲. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/4/bagdat-5.jpg>

^۳. زکریا قزوینی، همان، ص ۴۵۴.

منتقل می‌کردند.^۱ به واسطه رود دجله و نهرهایی که از آن جدا کرده بودند در سامرا باغ‌ها و بستان‌های زیادی وجود داشت و میوه‌ها و سبزیجات و به خصوص خرما و انواع غله به صورت فراوان در این شهر تولید می‌شد.^۲ خلیفه عباسی متوکل در سامرا دو قنات از دجله ایجاد کرده بود که یکی مخصوص تابستان و یکی دیگر مخصوص زمستان بود. آب این قنات‌ها در تمام محلات سامرا جاری می‌شد.^۳

- موصل: شهر موصل در سمت غربی رود دجله است. این شهر به واسطه دجله از کشاورزی پر رونقی برخوردار بود به طوری که خوار و بار بغداد را تأمین می‌کرد. آب آشامیدنی این شهر هم از رود دجله تأمین می‌شد.^۴ اهالی این شهر از دجله نفع زیادی می‌بردند و برای حمل و نقل کالاهای خود همواره از زورق‌ها استفاده می‌کردند. طبق گفته حافظ‌ابرو در موصل در زمان تابستان که آب دجله کم می‌شود بعضی از زمین‌ها از زیر آب ظاهر می‌شوند که هنوز رطوبت آب بر روی آنها باقی مانده است و مردم بر روی این زمین‌ها کشاورزی می‌کنند و خیار و محصولات دیگر را می‌کارند.^۵ آب دجله مورد استفاده گسترده اهالی شهر موصل بود و آنها بر روی این رود آسیاب ساخته بودند. موصل در دوره اموی و عباسی از لحاظ تجاری اهمیت پیدا کرد و تا دوره عثمانی هم این نقش تجاری خود را حفظ کرد. در موصل کشت و

^۱. یعقوبی (۱۳۵۶). البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران. بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ص ۲۳.

^۲. همان، ص ۲۳ و ۳۷.

^۳. زکریا قزوینی، همان، ص ۴۵۵.

^۴. مقدسی، همان، ج ۱، ص ۹۴.

^۵. حافظ‌ابرو (۱۳۷۵). جغرافیای حافظ‌ابرو، ج ۲، مصحح صادق سجادی، تهران. میراث مکتوب، ص ۲۷.

پرورش ابریشم و پنبه رونق زیادی داشت. موصل نقش ارتباطی میان بعضی از شاخه‌های رود دجله را ایفا می‌کرد و برای تجارت از راه خشکی و آبی اهمیت داشت. در دوره عثمانی با استفاده از آب رود دجله امکان دفاعی شهر موصل را افزایش می‌دادند به این صورت که در اطراف شهر خندق می‌کنند و آن را با آب دجله پر می‌کردند تا در برابر حملات مهاجمان به خصوص ایرانیان بتوانند از شهر دفاع کنند.^۱

- اُبله: شهر ابله در دو طرف دجله واقع بود ولی طرف شرقی آن آبادتر بود. این شهر باغستان‌های زیادی داشت و انواع میوه در آنجا تولید می‌شد.^۲ ابله بندری کهن بود که در دوره شاهنشاهی اشکانیان هم وجود داشت و در زمان اولین شاه ساسانی (اردشیر بابکان) تجدید بنا گردید. این بندر در محلی که دجله به دریا می‌ریخت قرار داشت و دارای کارگاه‌های کشتی‌سازی بود.^۳
- واسط: شهر واسط در دو طرف رودخانه دجله قرار داشت و از آب دجله برای مصارف این شهر استفاده می‌شد.^۴
- رقه: شهر رقه که اکنون در کشور سوریه قرار دارد هم جزو شهرهای کنار دجله است. مقدسی رقه را دارای آب فراوان دانسته و گفته است که این آب را از دجله می‌گرفتند.^۵

^۱. Ahmet Gündüz, "Musul", TDVİ, 31.c, s. 364.

^۲. زکریا قزوینی، همان، ص ۳۴۵.

^۳. محمد حسن سمسار (۱۳۳۷). جغرافیای تاریخی سیراف، تهران. چاپخانه زیبا، ص ۱۸۰.

^۴. حسین قراچانلو (۱۳۸۰). جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، ج ۱، تهران. سمت، ص ۲۴۹.

^۵. مقدسی، همان، ج ۱، ص ۲۰۳.

- بلد: شهر بلد در ساحل غربی دجله بود که آب روان و زراعت دیم بسیاری داشت.^۱
- دیر علث: دیر علث در ساحل شرقی دجله قرار داشت^۲ و اهالی این شهر آب مورد نیاز خود را از دجله تأمین می کردند.^۳
- کرکوک: کرکوک همزمان با تحت حاکمیت عثمانی قرار گرفتن به صورت یک شهر دفاعی در آمد و از اهمیت تجاری برای تجارت میان موصل و بغداد نیز برخوردار شد.^۴

نقاشی شهر کرکوک و رود دجله از نصوص مطراقچی^۱

^۱. قراچانلو، همان، ج ۱، ص ۲۹۸.

^۲. یاقوت حموری، همان، ج ۲، ص ۴۵۳.

^۳. مقدسی، همان، ج ۱، ص ۱۷۰.

^۴.111 Numaralı kerkük lıvası mufassal tahrir defreti (Kanuni Devri) (2003). Ankara, s.2

- دیر عاقول^۲، تل فافان که باغستان‌های زیادی دارد^۳ و حصن کیفا^۴ نیز از دیگر شهرهای کرانه دجله بودند.

شهرهایی که در کنار رود فرات ایجاد شدند

- عانه: عانه قصبه‌ای بود میان هیت و رقه و خلیجی از آب فرات به دور این شهر می‌گشت و درخت و آب بسیار داشت و انگور و شراب زیادی در آنجا تولید می‌شد.^۵
- هبیره: قصر هبیره شهری بود با بازارهای خوب که آب شهر از رود فرات تأمین می‌شد.^۶
- کوفه: شهر کوفه در کنار بخش بزرگی از رود فرات قرار دارد و آب آشامیدنی اهل کوفه از آب فرات تأمین می‌شود و این شهر حاصلخیزی زیادی دارد و برای کشاورزی بسیار مناسب است.^۷
- نجف: در شهر نجف هم با استفاده از آب فرات میوه‌ها و محصولات متنوعی تولید می‌شد.^۸

---

^۱ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/25/kerkuk-1.jpg>

^۲ مقدسی، همان، ج ۱، ص ۱۶۸.

^۳ همان، ج ۱، ص ۱۹۸.

^۴ همانجا.

^۵ زکریا قزوینی، همان، ص ۴۸۷.

^۶ مقدسی، همان، ج ۱، ص ۱۶۸.

^۷ حسین براقی (۱۳۸۱). تاریخ کوفه، ترجمه سعید راد رحیمی، مشهد. آستان قدس رضوی، ص ۱۶۵.

^۸ همان، ص ۲۵۴.

- قلعة الروم: قلعة الروم مکانی بود در شرق سمیساط و در کنار رود فرات که بستان‌ها و میوه‌های زیادی داشت.^۱
- انبار: یکی دیگر از شهرهای کنار فرات شهر انبار بود که ایرانیان به آن «فیروزشاپور» می‌گفتند و این شهر در ده فرسخی و غرب بغداد قرار داشت.^۲

اهمیت رودهای دجله و فرات برای کشاورزی و ماهیگیری بین النهرین

رودهای دجله و فرات دشتی حاصلخیز را در عراق تشکیل داده بودند که بغداد نیز در این منطقه ایجاد شد. در این منطقه در دو سوی رودخانه دجله کشت و زرع پر رونقی جریان داشت و در این محل شبکه‌ای از نهرهای متعدد وجود داشت که در کشاورزی از آنها استفاده می‌شد و به منزله استحکامات دفاعی شهر هم بود. نهرهایی که از دجله و فرات جدا می‌شدند ضمن آبیاری زمین‌های آبرفتی منطقه و آساتر کردن رفت و آمد، خطوط دفاعی خوبی در برابر اشغالگران احتمالی پدید می‌آوردند.^۳ به خاطر آبی که از دجله وارد عراق می‌شد کشاورزی پر رونقی (به خصوص کشت خرما) در این منطقه وجود داشت.^۴ رود فرات هم بسیاری از نواحی سواد (عراق) را آبیاری می‌کرد.^۵ به واسطه کشاورزی پر رونقی که به خاطر دجله و فرات در بین‌النهرین ایجاد شده بود

^۱. حافظ ابرو، همان، ج ۱، ص ۳۶۹.

^۲. محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۳۶۷). مرآة البلدان، ج ۱، مصحح عبدالحسین نوایی و هاشم محدث، تهران. دانشگاه تهران، ص ۱۶۵.

^۳. قراچانلو، همان، ج ۱، ص ۲۵۲؛ دوری، ص ۱۰۷.

^۴. Katib Çelebi, Kitabı cihannüma (2009). Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, s. 452.

^۵. کاتب بغدادی (۱۳۷۲). الخراج، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران. البرز، ص ۱۲۰.

درآمد این مناطق هم بسیار زیاد بود و سهم زیادی را نصیب بیت‌المال می‌کرد.^۱ در بغداد با استفاده از آب دجله، کشاورزی رونق داشت به طوری که هر محصولی که در هر جا به عمل می‌آمد در بغداد هم به عمل می‌آمد. بیشترین محصولی که در بغداد تولید می‌شد خرما بود.^۲ علاوه بر آن، انواع میوه‌ها مانند انگور و سایر محصولات مانند گندم، جو، حبوبات و پنبه در آنجا کشت می‌شد.^۳ کشاورزی پر محصول بین‌النهرین که حاصل رودهای دجله و فرات بود در شهرهای دیگر مانند سامرا، موصل، ابله، بلد، تل فافان، عانه، کوفه، نجف و قلعه‌الروم هم جریان داشت.^۴

رود دجله علاوه بر اهمیت کشاورزی برای ماهیگیری هم اهمیت دارد. برای مثال در بعضی از شهرها با استفاده از گودال‌ها، آب دجله را وارد گودال‌ها می‌کردند تا ماهی‌های بسیاری در آنجا جمع شوند. این ماهی‌ها گوشت لذیذی داشتند و گاهی اوقات اجاره هم داده می‌شدند.^۵ در دجله بیست‌وچهار نوع ماهی وجود داشت. شیم، زجر، بنی، جزی، شلق، زنجور، بمی، ساح، شائم، کرتک، شلانی، دبقاه، رماین، بیضاوی، اربیان، براك، برسوح، اسبول، جواف، ربلتی، عین، زجر، سحدان، مارماهی.^۶

^۱ ابن خردادبه (۱۹۹۲). المسالك و الممالك، ترجمه سعید خاکرند، بیروت. دار صادر، ص ۱۵، ۱۶، ۱۸.

^۲ یعقوبی، همان، ص ۲۲-۲۳.

^۳ حمد الله مستوفی (۱۳۳۶). نزهة القلوب، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران: طهوری، ص ۳۵.

^۴ بنگرید به سطور پیشین.

^۵ زکریا قزوینی، همان، ص ۴۷۳.

^۶ مقدسی، همان، ج ۱، ص ۱۸۲.

رودخانه فرات هم از این مزیت برخوردار بود و با داشتن ماهی‌های زیاد برای ماهی‌گیری مناسب بود.^۱

نقش ترانزیتی رودهای دجله و فرات

در دوره‌های اموی و عباسی تجارت بین‌المللی از طریق رودهای دجله و فرات انجام می‌شد. شاخه‌ها و کانال‌های میان دجله و فرات و نیز رودهای پرآبی که از شرق دجله به آن می‌ریزند این منطقه را بسیار حاصلخیز و آبادان و به محل شکل‌گیری تمدن‌های بسیار کهن از دوره پیش از تاریخ تا دوره اسلامی تبدیل کرده است.^۲ وجود کانون‌های تمدنی در این منطقه باعث شده بود که ساکنان این مناطق برای رفع نیازهای خود تجارت کنند و این منطقه با توجه به موقعیت جغرافیایی که در آن قرار داشت اهمیت تجاری زیادی پیدا کرد. همانطور که امروزه مناطق کناری دریاها و رودها برای زندگی انسان‌ها مناسب هستند در قرون میانه نیز اینگونه بودند. در بین‌النهرین تولید محصولات زراعی و صنعتی در قسمت‌هایی که به منابع آبی نزدیک هستند زیاد بود و این به دلیل آن بود که تجارت آبی از تجارت خشکی راحتتر و سریعتر انجام می‌شد. این عامل هم از لحاظ کم بودن مالیات و هم از لحاظ سودمند بودن تجارت آبی اهمیت زیادی داشت. بنابراین رودهای دجله و فرات هم از لحاظ آبیاری سرزمین‌هایی که خشک

---

^۱. شرف‌الدین بدلیسی (۱۳۷۷). شرفنامه تاریخ مفصل کردستان، ج ۱، مصحح ولادیمیر ملیامینوف، تهران. اساطیر، ص ۳۵۴.

^۲. <http://rch.ac.ir/article/Details?id=9113&&searchText=>

هستند و هم از لحاظ فعالیت‌های حمل و نقلی که انجام می‌دهند اهمیت زیادی دارند^۱.

هلال حاصلخیز منطقه‌ای است که در نتیجه وجود رودهای دجله و فرات از حاصلخیزی زیادی برخوردار است از گذرگاه‌های اصلی تجارتهای بین شرق و غرب بود. اهمیت این منطقه به اندازه‌ای بود که بیزانسی‌ها برای اینکه این منطقه را به دست بیاورند با ساسانی‌ها مجادله می‌کردند؛ چون رود فرات بین خلیج فارس و دریای مدیترانه قرار داشت.^۲ کالاهای تجاری که از شرق دور می‌آمدند از طریق خلیج فارس و رود فرات تا رقه منتقل می‌شدند و از آنجا به انطاکیه و سایر بندرهای دریای مدیترانه حمل می‌شدند.^۳ ساسانی‌ها برای متصل کردن رودهای دجله و فرات در منطقه‌ای که کمترین فاصله را با هم دارند یک کانال به اسم کانال مولکا ایجاد کردند. در نتیجه کشتی‌های تجاری از این دو رود به راحتی وارد رود دیگر می‌شد. رودهای دجله و فرات کاربری حمل و نقل نظامی هم داشتند و در جنگ‌های ساسانیان و بیزانس برای حمل و نقل از آنها استفاده می‌شد.^۴ در زمان عثمانیان هم دولت عثمانی در بغداد در کنار دجله کارخانه توپ‌سازی داشت.^۵ برای استفاده کشاورزی از آب رودهای دجله و فرات صدها کانال ایجاد شده بود که محصولات تولید شده از طریق دجله و فرات به

^۱ .Taner Yıldırım; Ahmet Altungök, "Nil, Fırat ve Dicle Suyollarının Ortaçağ dünyası açısından önemi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 25, Sayı: 1, s.318.

^۲ .a.g.e, s.323.

^۳ .a.g.e, s.323- 324.

^۴ .Mehmet Ali Ünal, *Evlîya çelebide fırat ve dicle nehirleri*, 202.

^۵ .اعتماد السلطنه، همان، ج ۱، ص ۳۹۲.

جاهای دیگر از جمله نصیبین و اورفا منتقل می‌شد چرا که راحتترین مسیر رسیدن به این بازارها رودهای دجله و فرات بودند.^۱

در هنگام صلح از دجله و فرات برای تجارت استفاده می‌شد و کالاها از آناتولی به بصره منتقل می‌شد و این وضعیت در دوره عثمانی هم ادامه یافت و از طریق این راه تجارت هند- بصره به آناتولی منتقل می‌شد. کشتی‌هایی که از هند می‌آمدند تا بصره به مسیرشان ادامه می‌دادند و از آنجا به وسیله کشتی تا بیرجیک که در آناتولی است کالاها را می‌بردند و از آنجا به بعد با کاروان‌های زمینی و توسط شتر تا حلب، اسکندریه و طرابلس مسیر خود را ادامه می‌دادند.^۲ رود دجله نقش تجاری مهمی داشت و این نقش را به شهرهای کرانه خود مانند بغداد و موصل هم داده بود. در بغداد بخشی از محصولات موصل و روم از راه دجله به این شهر می‌رسید.^۳ در بغداد، انواع کالا و خوار و بار از خشکی و دریا وارد شهر می‌شد به طوری که انواع صادرات خوار و باختر از کشورهای اسلامی و غیر اسلامی از هند و چین و تبت و ترك و دیلم و خزر و حبشه و دیگر بلاد به آنجا حمل می‌شد.^۴

رودهای دجله و فرات برای حمل و نقل مورد استفاده گسترده‌ای قرار می‌گرفتند و بر روی این رود، کشتی‌ها در حرکت بودند. فرصت شیرازی در کتاب آثار عجم گفته است که «وضع کشتی روی دجله بهتر از وضع کشتی دریا است. یعنی راحتش بیشتر است. خیلی صاف و روان می‌رود و طوفانی نمی‌شود و خطرش کمتر

^۱. Yıldırım; Altungök, a.g.e, s.324.

^۲. Ünal, a.g.e, s. 202.

^۳. مقدسی، همان، ج ۱، ص ۱۶۵.

^۴. یعقوبی، همان، ص ۴؛ یاقوت حموی، همان، ج ۱، ص ۵۸۹.

است.^۱ اولیاچلبی هم به این ویژگی رود دجله اشاره کرده است. برای حمل و نقل کالاهای کشتی‌های فرات تا به کوفه و کشتی‌های دجله تا به موصل می‌رفتند^۲ و آخرین مسیر کشتی‌ها تا شهر بصره بود.^۳ به نظر می‌رسد که در نیمه دوم سده هفدهم م. رود فرات نقش حمل و نقلی خود را از دست داد ولی در اوایل سده ۱۸م. برای اینکه فرات دوباره پویایی خود را به دست بیاورد در بیرجیک ۱۲۰ کشتی با اندازه‌های گوناگون ساخته شدند.^۴ از سده ۱۸م. به بعد و با افزایش حضور اروپائیان در عراق، رودهای فرات هم از حضور آنها بهره‌مند شدند و چندین شرکت اروپایی، امتیاز کشتیرانی در این دو رود را به دست آوردند. در کنار این، با خرید چندین کشتی از کشورهای اروپایی مانند فرانسه و انگلستان، تعداد کشتی‌هایی که در این دو رود فعالیت می‌کردند هم افزایش چشم‌گیری پیدا کردند.^۵ از اواسط سده ۱۹. دولت عثمانی از طریق واگذاری امتیاز شرکت‌های کشتیرانی و در نتیجه، افزایش نقل و انتقال کالاهای تجاری از طریق این دو رود، درآمد قابل توجهی به دست آورد.^۶

تمام حمل و نقل آبی در رودهای دجله و فرات به وسیله کشتی انجام نمی‌شد و در بسیاری از موارد برای حمل و نقل در این رودها از بلم استفاده می‌شد. بلم‌داری^۷ در کرانه‌های دجله و فرات رونق زیادی داشت و به یک شغل تبدیل شد به طوری که برای سازماندهی این شغل شخصی به نام شیخ بلم‌دارها تعیین شده بود و خرید و فروش بلم

^۱. فرصت شیرازی (۱۳۷۷). آثار عجم، ج ۲، تهران. امیرکبیر، ص ۶۵.

^۲. مقدسی، همان، ج ۱، ص ۱۶۶.

^۳. همان، ج ۱، ص ۱۷۲.

^۴. Ünal, a.g.e, s. 203.

^۵. BOA, HR.MKT. 154/44; A.}, MKT.MHM. 100/92; HR.MKT. 363/61

^۶. BOA, HH.THR. 204/59; Y.PRK.HH. 26/14

^۷. kelekçilik

در کنار این رودها هم رونق زیادی داشت.^۱ حمل و نقل با بلم در رودهای دجله و فرات سابقه طولانی داشت و سابقه آن به دوران باستان باز می‌گشت. مثلاً آشوری‌ها برای حمل و نقل در دجله با بلم وارد آب می‌شدند و چون جریان آب مناسب بود نیاز به پارو زدن نداشتند و آب آنها را می‌برد.^۲ برای چندصد سال گندم و جو از دیاربکر و از رود دجله و به وسیله بلم به موصل، بغداد و بصره منتقل می‌شد و در زمان جنگ‌های عثمانی با صفویان دولت عثمانی برای حمل و نقل از طریق رود دجله از بلم استفاده می‌کرد.^۳

بلم‌هایی که در رود دجله جریان داشتند. قرن ۱۹م.^۴

^۱ Emrullah Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, s.324.

^۲ .a.g.e, s. 324.

^۳ .a.g.e, s. 325.

^۴ .https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/9/dicle-1.jpg

رود دجله و شهرهایی که در مسیر حمل و نقل با بلم قرار داشتند^۱

امکان دفاع طبیعی به واسطه رودهای دجله و فرات

رودهای دجله و فرات علاوه بر رونق دادن کشاورزی و تجاری به بین‌النهرین به عنوان یک سد دفاعی طبیعی برای شهرهای عراق هم مطرح هستند. یکی از دلایل ایجاد شهر

^۱ .a.g.e, s. 324

بغداد، ویژگی‌های جغرافیایی آن بود که بغداد را در میان چند نهر قرار می‌داد که دشمن جز با کشتی یا از راه پل بر دجله یا فرات نمی‌توانست به آن وارد شود^۱ و نهرهایی که از دجله و فرات جدا می‌شدند خطوط دفاعی خوبی در برابر اشغالگران احتمالی پدید می‌آوردند.^۲

ویرانی‌هایی که دجله و فرات ایجاد می‌کردند

رودهای دجله و فرات همواره با طغیان‌های خود باعث حاصلخیزی خاک بین‌النهرین می‌شدند ولی گاهی اوقات سیلاب‌های این رودها غیرقابل مهار بود و خسارت زیادی به ساکنان بین‌النهرین وارد می‌کرد^۳ به طوری که مشکل بزرگ بغداد و همچنین سراسر بین‌النهرین همین مساله بود. طغیان‌های رود دجله دارای سه خصوصیت اصلی هستند: وسعت دامنه، همزمانی، و ناگهانی بودن. بنابراین بغداد که در حال حاضر تا دیاله- آخرین رودخانه تغذیه کننده دجله- امتداد یافته درست در جایی قرار گرفته که به خصوص در معرض آسیب‌ها و زیان‌های احتمالی این رودخانه عظیم است.^۴ «به خاطر مقابله با خطر سیلاب‌ها مردم همیشه دیواره‌های طبیعی این رود را بالا می‌آوردند. اما چون هر زمان که دامنه این طغیان‌ها وسعت زیاد می‌یافته این دیواره‌ها و سیلبندها کارآمد نبوده معمولاً به اصطلاح، خود نیز به آتش دامن می‌زدند، بدین معنی که از پیش سیل به راه می‌انداختند و آن را هدایت می‌کردند. از این رو سیلبندها را در نقاطی که از پیش تعیین می‌شده می‌شکافته‌اند و آب بدین ترتیب در مناطق پست و گود

^۱. مقدسی، همان، ج ۱، ص ۱۶۵.

^۲. قراچانلو، همان، ج ۱، ص ۲۵۲؛ دوری، همان، ص ۱۰۷.

^۳. یاقوت حموی، همان، ج ۱، ص ۵۷۸؛ شیروانی، همان، ص ۱۴۶، ۲۲۲؛ فسایی، همان، ج ۱، ص ۶۹.

^۴. دوری، همان، ص ۹۳.

پراکنده می شده است.^۱ رود فرات هم مانند رود دجله سیلاب‌های خطرناکی دارد. یک بار طغیان رود فرات به اندازه‌ای زیاد بود که قسمت غربی شهر بغداد را به طور کلی ویران کرد.^۲ رود دجله همواره با طغیان‌هایش ویرانی‌هایی به بار می آورد.

نتیجه

رودهای دجله و فرات با سرچشمه گرفتن از کوهستان‌هایی که در آناتولی قرار دارند به سمت جنوب سرازیر می شوند و پس از گذشتن از کشور سوریه وارد کشور عراق می شوند و پس از اینکه در جنوب عراق به هم می رسند وارد خلیج فارس می شوند. از دوران پیش از اسلام تا زمان حاضر این رودها اهمیت زیادی داشتند چه برای امور کشاورزی، چه امور ترانزیتی و چه امور نظامی و دفاعی. این دو رود در هنگام جنگ‌ها هم مورد استفاده قرار می گرفتند مثلاً در جنگ‌های ساسانیان با رومیان و یا صفویان با عثمانیان. علاوه بر این، وجود این رودها باعث شده بود تا امکان دفاع طبیعی از شهرهای مهمی همچون بغداد و موصل در برابر هجوم دشمنان فراهم شود. در بعضی از شهرها خندق‌هایی هم به دور شهر می کشیدند و آن را با آب دجله یا فرات پر می کردند تا حمله به شهر سخت تر شود. رودهای دجله و فرات با فراهم کردن منابع آبی مورد نیاز برای کشاورزی امکان آباد شدن بین‌النهرین و کاشت انواع محصولات و درختان در این منطقه را فراهم کردند. علاوه بر این با فراهم کردن امکان تجارت و حمل و نقل آبی باعث رونق تجاری این منطقه و افزایش درآمدهای بین‌النهرین شدند.

^۱. همان، ص ۹۶.

^۲. همانجا.

همچنین شغل‌هایی مانند بلمداری و ماهیگیری به خاطر وجود رودهای پرآب دجله و فرات رونق زیادی پیدا کردند.

فهرست مراجع

- ابن بلخی (۱۳۷۴). فارسنامه، مصحح منصور رستگار فسایی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- ابن خردادبه (۱۹۹۲). المسالك و الممالک، ترجمه سعید خاکنند، بیروت: دار صادر.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن (۱۳۶۷). مرآه البلدان، ج ۱، مصحح عبدالحسین نوایی و هاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران.
- بدلیسی، شرف‌الدین (۱۳۷۷). شرفنامه تاریخ مفصل کردستان، ج ۱، مصحح ولادیمیر ملیامینوف، تهران: اساطیر.
- براقی، حسین (۱۳۸۱). تاریخ کوفه، ترجمه سعید راد رحیمی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- حافظ ابرو (۱۳۷۵). جغرافیای حافظ ابرو، ج ۲، مصحح صادق سجادی، تهران: میراث مکتوب.
- حموی، یاقوت (۱۳۸۰). معجم البلدان، ج ۱، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- دشتی، محمد (۱۳۸۴). «جغرافیای تاریخی شبکه آب‌های بین‌النهرین (بخش دوم؛ محور فرات)»، نامه تاریخ‌پژوهان، تابستان، ش ۲، صص ۳۴-۶۸.
- دشتی، محمد (۱۳۸۴). جغرافیای تاریخی شبکه آب‌های بین‌النهرین (پیشینه تاریخی محورهای کلامی)، نامه تاریخ‌پژوهان، بهار، ش ۱، صص ۳۲-۸۴.

- دوری، عبدالعزیز (۱۳۷۵). بغداد (چند مقاله درباره تاریخ و جغرافیای تاریخی)، ترجمه اسماعیل دولتشاهی و ایرج پروشانی، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- سمسار، محمد حسن (۱۳۳۷). جغرافیای تاریخی سیراف، تهران: چاپخانه زیبا.
- شیرازی، فرصت (۱۳۷۷). آثار عجم، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- شیروانی، زین العابدین (۱۳۴۲). بستان السیاحه، تهران: سنایی و محمودی.
- فسایی، حسن (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- قراچانلو، حسین (۱۳۸۰). جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، ج ۱، تهران: سمت.
- قزوینی، زکریا (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران: امیرکبیر.
- کاتب بغدادی، ابوالفرج قدامه بن جعفر (۱۳۷۰). الخراج، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: البرز.
- مستوفی، حمد الله (۱۳۳۶). نزهة القلوب، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران: طهوری.
- مقدسی (۱۳۶۱). احسن التقاسیم، ج ۱، ترجمه علی نقی منزوی، شرکت مولفان و مترجمان.
- نویسنده نامعلوم (۱۳۶۲). حدود العالم من المشرق الى المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.

- وزیر وظایف میرزا داوود (۱۳۸۶). سفرنامه میرزا داوود وزیر وظایف، مصحح علی قاضی عسکر، تهران: مشعر.
- یعقوبی (۱۳۵۶). البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): HR.MKT. 154/44; A.}, MKT.MHM. 100/92; HR.MKT. 363/61; HH.THR. 204/59; Y.PRK.HH. 26/14
- 111 Numaralı kerkük lıvası mufassal tahrir defreti(Kanuni Devri) (2003). Ankara.
- Evliya Çelebi, Seyahatname (1976). İstanbul,Cevik Matbaacılık 4.c.
- Gündüz, Ahmet,"*Musul*", TDVİ, 31.c, ss.363-367.
- Güney, Emrullah, "*Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı*", ss. 323- 330.
- Halaçoğlu, Yusuf, "*Bağdat*", TDVİ, 4.c, ss.433-437.
- Katib Çelebi, Kitabı cihannüma (2009). *Türk Tarih Kurumu basımevi*, Ankara.
- Tuncel, Metin, "*Dicle*", TDVİA, 9.c, s.281-282
- Tüncel, Metin, "*Fırat*", TDVİA, 13.c. ss.31-33.
- Yıldırım, Taner; Altungök, Ahmet,"*Nil, Fırat ve Dicle Suyollarının Ortaçağ dünyası açısından*

önemi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 25, Sayı: 1, ss.317-336.

- <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/13/firat-1.jpg>
- <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/25/kerku-k-1.jpg>
- <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/4/bagdat-5.jpg>
- <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/9/dicle-1.jpg>
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:F%C4%B1rat-Dicle.png>

A review of the historical geography of Tigris and Euphrates and the impact of these two rivers on the Mesopotamia economy

Abstract

The Tigris and Euphrates rivers originate from the mountains in Anatolia and after passing through Turkey, Syria, and Iraq join the Persian Gulf. These two rivers are among the longest and full-water rivers in West Asia, and both of them are very important both in the past and today. After presenting a report on the historical geography of the Tigris and Euphrates, this research sought to determine what effect these two rivers had on the Mesopotamian economy. The results of this research show that the Tigris and Euphrates rivers in Anatolia are mostly located in mountainous areas, but in Mesopotamia, they flow in the plains and provide the water resources needed for agriculture. As a result of providing water resources for agriculture by these two big rivers, Mesopotamia has thriving agriculture. In addition to agriculture, these two rivers are also important for trade and transportation of goods by water, and they have always been used for this purpose from the past until today. By benefiting from the water of the Tigris and Euphrates rivers, Mesopotamia was able to have thriving agriculture and thus, it gained a lot of economic benefits, although sometimes it suffered losses due to the floods of these two rivers.

Keywords: Historical geography, Tigris, Euphrates, Mesopotamia, Agriculture.